

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΠΡΟΕΔΡΟΣ (ΣΤΕΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ): Να αρχίσουμε και την τελευταία μας Συνεδρίαση. Έλαχε σε μένα να φέρω πίσω αυτό το ροδίτικο καράβι από το μεγάλο αυτό ταξίδι που κάναμε στην ελληνιστική Μεσόγειο. Αφού κάναμε τον πρώτο σταθμό — το είχαμε υποχρέωση — στην Αθήνα, φτάσαμε αμέσως σ' αυτή την παλιά πόλη της Καρχηδόνας και μετά πήραμε ένα-ένα τα παράλια και τα νησιά, σαν τους παλιούς ναύκληρους και κοιτάζαμε και χαιρόμασταν τα εμπορεύματα αυτών των πόλεων. Είδαμε στολίδια, είδαμε ωραία ποτήρια, πιάτα, δοκιμάσαμε κρασί, είδαμε πώς θάβανε τους ανθρώπους τους και προσπαθούσαμε, εμείς, να βάλουμε μια τάξη στη σκέψη μας. Όχι στον κόσμο εκείνον φυσικά, αλλά στις γνώσεις μας.

Είναι νομίζω, αν θέλετε, η άσχημη πλευρά — ή η μοίρα της επιστήμης — να χρειάζεται τάξη κι ένας δρόμος για να μπορούμε να περπατούμε. Υπήρχαν παλιοί δρόμοι, πόλεις, άνθρωποι, αλλά αυτοί δεν είναι εδώ, για να μας τα πούνε και μεις πρέπει να τα αναγνωρίσουμε πάλι και να δημιουργήσουμε τρόπους, για να μπορέσουμε να προσεγγίσουμε αυτά τα πράγματα. Αυτό τον τρόπο τον είπαμε «χρονολόγηση». Η χρονολόγηση δεν ήταν στόχος μας. Ήταν ένας τρόπος που διαλέξαμε, για να πλησιάσουμε το αντικείμενό μας με ειλικρίνεια και αντικειμενικότητα. Ήταν ένας τρόπος, για να μπορέσουμε να βάλουμε μέσα στο μυαλό μας και με τάξη όλο αυτό το πολυπληθές υλικό.

Στο πρώτο μέρος ήταν η φροντίδα και ο στόχος μας να διαλέξουμε και να εξετάσουμε εργαλεία γι' αυτή τη χρονολόγηση, ανασκαφικά σύνολα, τη στρωματογραφία, τη συνύπαρξη διαφόρων ειδών, έτσι ώστε να μπορούμε να ελέγχουμε τη χρονολόγησή μας. Στην Καρχηδόνα ορίσαμε λ.χ. με πολύ εντυπωσιακό τρόπο, ένα χρονικό σημείο, στο 2ο αιώνα, απ' όπου νομίζω ότι η Δυτική Μεσόγειος θα βοηθηθεί πάρα πολύ, για να καταλάβουμε τα προβλήματά της. Ακολούθησαν άλλα σημεία. Ακολούθησε η Δυτική Ελλάδα, η Λευκάδα, με έναν δρόμο. Ακολούθησαν οι Δαλματικές Ακτές με ταφικά σύνολα, περάσαμε μετά στον ηπειρωτικό χώρο, στη Μακεδονία, γύρω από τις Πρέσπες και μετά κατεβήκαμε στη Βέροια πότε με δρόμους, πότε με τάφους.

Στο δεύτερο μέρος ήταν πιο εύκολο, τουλάχιστον φαινομενικά, γιατί δεν είχαμε να ορίσουμε αυτούς τους ανασκαφικούς ορίζοντες, αλλά να ορίσουμε ορισμένα γενικά προβλήματα της ελληνιστικής κεραμικής πέρα από τη χρονολόγηση.

Πέρα απ' αυτό το μεγάλο πλαίσιο νομίζω ότι φάνηκαν ένα σωρό προβλήματα, χάρη σ' αυτόν το δρόμο της χρονολόγησης. Φάνηκαν προβλήματα σχέσεων των κέντρων. Η θέση της Αθήνας και η χρονολόγησή της έχει για μας πάρα πολύ μεγάλη σημασία, για να ακολουθήσουμε και να καταλάβουμε την έναρξη ή, αν θέλετε, την εμφάνιση διαφόρων άλλων ελληνιστικών κέντρων. Θέματα σχέσεων ή ακμής άλλων κέντρων. Η Αλεξάνδρεια δεν ήταν τόσο ένα μοτίβο της συνάντησής μας. Είναι μια πραγματικότητα ισχυρότατη στον ελληνιστικό πολιτισμό. Αυτή όλη η Ανατολή έπαιρνε σχεδόν συμβολική σημασία, η αναφορά στην Αλεξάνδρεια για ολόκληρη την Ανατολή, μέσα στον ελληνιστικό κόσμο. Ένα πλήθος άλλων ερωτήσεων έμειναν εκτός συζήτησης.

Θα ήθελα τώρα, μετά από αυτή την πολύ σύντομη περιγραφή να μπορούσαμε όλοι μαζί εδώ να βάλουμε κάποια βασικά ερωτήματα, όπως προέκυψαν από αυτή την προσπάθεια των τεσσάρων ημερών.

A. FURTWÄNGLER: Zunächst möchte ich mich bei den Organisatoren dieses Kolloquiums für die freundliche Einladung sehr bedanken. Es ist vielleicht auch eine Gelegenheit, einige Worte zum Chronologieproblem der hellenistischen Keramik zu sagen; zunächst ist es ein sehr enges und spezielles Problem, weil — wie wir alle wissen — die Keramik selbst nur einen winzigen, eigentlich unbedeutenden Bereich des Alltages in hellenistischer Zeit abdeckt; und dennoch ist diese Keramik für uns Archäologen von Bedeutung, weil wir eben nicht viel haben, das in so großer, verwertbarer Masse zur Erforschung bereit liegt.

Wie wir in den letzten Tagen feststellen konnten, besitzen wir — nun abgesehen von den Fixpunkten, die uns zuletzt Herr Empereur für die Transportamphoren genannt hat — eigentlich nur Grabbefunde

und manchmal auch eine Inschrift, die für die Chronologie von Bedeutung wären. Erschwert wird die Situation dadurch, daß sich Grabbefunde bekanntlich mit Fundzusammenhängen aus *stromata* nicht vergleichen lassen. Auffallend ist ferner die Tatsache, daß bei Vorlage von "münzdatierten" Grabzusammenhängen (z.B. Pyxidenfunde in Makedonien usw.) oft gesagt wurde: "dieser Zusammenhang ist — Dank der Münzbestimmung — chronologisch gesichert". Ich darf vielleicht daran erinnern, daß wir in münzdatierten Gräbern gelegentlich erheblich frühere Gegenstände aus dem Besitz der/des Verstorbenen vorfinden. In Siedlungsschichten verhält es sich in der Regel anders: dort finden sich oft eine Ansammlung von Münzen, die schon seit 20 oder gar 50 Jahren im Verkehr sind, sodaß hier nur vergleichende statistische Erhebungen weiterhelfen können. Schließlich erinnere ich mich an eine Reihe von Gräbern (Olynth), die von Robinson vorgelegt wurden, in denen Münzen vorkommen, die zum Zeitpunkt der Bestattung schon längst nicht mehr im Verkehr waren, die man also nur noch als Charon-Obolos verwendet hat. Dieses Problem ist m.E. kaum zur Sprache gekommen: wenn wir also aus einem Gräberfeld hunderte von Pyxiden besitzen, die plötzlich — und wegen der beigegebenen Münzen — alle um 150 v. Chr. datiert werden, dann wird man sich überlegen müssen, ob diese Datierung wirklich zutreffen kann, d.h. ob die Münzen nicht lediglich als *terminus ante* benützt werden sollten!

Es sei auch auf die Befunde aus Kleinasien hingewiesen, die für die Chronologie eine gewisse Bedeutung haben, hier aber nicht besprochen wurden. Man denke an die Belagerung und Zerstörung von Sardis durch Antiochos (215/13 v. Chr.) und an die gute Ausgangslage, die uns die darauf erfolgte Neuanlage der Stadt bietet: das Material ist z.T. schon bearbeitet und liegt auch zur Einsicht in den USA (Harvard) vor. Von chronologischer Bedeutung ist auch die jüngst von C. Meyer-Schlichtmann erforschte pergamenische Sigillata (*PergForsch* Bd. 6 [1988]), die um die Mitte des 2. Jhs. v. Chr. einsetzt. In diesem Zusammenhang sei daran erinnert, daß das rhodische Material hier nur in einem recht begrenzten Ausschnitt präsentiert werden konnte. Im späteren 3. und 2. Jh. v. Chr. muß die rhodische Keramik Beziehungen zu kleinasiatischen Produktionen besessen haben, wobei ich hier vor allem an die von I. Love freigelegten Grabfunde aus Knidos denke, die — aus welchen Gründen auch immer — nie publiziert wurden. In diesem Umkreis gehört u.a. auch samisches und ephesisches Material, wobei über das Letztere ein Überblick von Frau Mitsopoulos-Leon — insbesondere für das 3. Jh. v. Chr. (*Festschrift E. Diez* [1978], 113 ff.) — vorliegt, in welchem die allmählich aus attischen Strömungen sich entfaltenden lokalen Partikularismen zur Geltung gebracht wurden.

S. ROTROFF: I would just like to add a detail about Sardis. I worked two summers at Sardis looking at the Hellenistic relief ware and I would warn you not to expect too much from the destruction material from 213 B.C.

None of the relief ware fragments could be surely associated with that material. Much of the wheel-made material which is being published by Andrew Oliver is of local production. It is clearly in the Lydian tradition, a very old tradition, and not Hellenized. So, it is not much help to us in dating Hellenistic forms. There are some things that are imported or are of Greek style, but most is Lydian, interesting locally, but not too much help for us. I am afraid that is perhaps a discouraging note but on the good side my part of the publication is finished, and I think that Oliver's will soon be done and will appear in the not too distant future.

Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ: Θα επανέλθω στο θέμα μάλλον. Μιλούμε για την ελληνιστική εποχή. Είναι μια εποχή που έχει ένα όνομα, μάλλον μια υπόσταση και πολλά ονόματα. Ίσως αυτό ξεχνάμε συνήθως. Αυτό έχει ήδη τεθεί και άλλοτε, αλλά ίσως λησμονούμε ότι σε μια τέτοια εποχή που παρουσιάζει πολλά ονόματα, κάπου μάλιστα και πολλά πρόσωπα, χρησιμοποιούμε μία μόνο μέθοδο, για να τη διερευνήσουμε. Ωστόσο, το να προσπαθούμε να χρονολογούμε αγγεία, όστρακα στην περιφέρεια του κλασικού κόσμου, αλλά κατά βάθος, κάπου στο κέντρο του ελληνισμού, χρησιμοποιώντας τη γνώση — δεν το λέω υποτιμητικά, ούτε υπερεκτιμώ — μόνο της Αθηναϊκής Αγοράς, κάπου το βλέπω ότι είναι μονόπλευρο. Αποτέλεσμα είναι ότι κι αυτή η ίδια η Αθηναϊκή Αγορά ή τα συμπεράσματα στα οποία έχουν καταλήξει οι μελετητές της, από την ίδια την Αττική πολλές φορές διαψεύδονται. Από την ίδια την Αττική πολλές φορές τίθενται εν αμφιβόλω. Αλλά και η χρονολόγηση των σφραγίδων των αμφο-

ρέων βλέπουμε ότι από χρόνο σε χρόνο αλλάζει. Η πείρα τίθεται εν αμφιβόλω, ίσως γιατί δεν έχουν μελετηθεί τα σύνολα κάτω από τη σκοπιά αυτής της γενικότητας. Και έτσι οδηγούμαστε πολλές φορές σε περιπτώσιολογίες και αδιέξοδα.

Επανέρχομαι στον κ. Empereur όχι ότι είναι η περίπτωση, αλλά ακριβώς επειδή ένα θέμα τόσο διασπασμένο, όπως είναι οι αμφορείς, μπορεί αν ειδοωθεί από πολλές απόψεις, να βρει μια κάποια συγκεκριμένη λύση. Πού θέλω να καταλήξω; Θα πρέπει όλοι να προσπαθούμε — και κατά βάθος αυτός είναι κατά τη γνώμη μου και ο σκοπός της συνάντησης — να προσφέρουμε τις συγκεκριμένες ακριβώς χρονολογημένες περιπτώσεις σε αυτή την τράπεζα προσφορών, στην τράπεζα πληροφοριών (γιατί όχι προσφορών;), ούτως ώστε με τον καιρό, χωρίς να είμαστε πολύ αισιόδοξοι, αλλά ούτε και απαισιόδοξοι, να κατορθώσουμε να έχουμε στα χέρια μας ένα υλικό, το οποίο σιγά-σιγά, προστιθέμενο, θα αποκαταστήσει την εικόνα που μας λείπει. Αυτό όσον αφορά τα γενικά κατά τη γνώμη μου.

Όσον αφορά το ειδικό που είπε ο κ. Furtwängler για τα νομίσματα, βέβαια συμφωνούμε, αλλά ασ μην ξεχνάμε ότι τα χάλκινα νομίσματα έχουν τοπική κυκλοφορία και κάπου έχουν συγκεκριμένη χρονολογική κυκλοφορία...

Όσον αφορά την ανακοίνωση τόσο της κας Δρούγου όσο και της κας Τζαναβάρη, αλλά και της κας Αλλαμανή, θα μπορούσα να σας έλεγα ότι οι τάφοι στους οποίους βρέθηκαν τα αντικείμενα είναι τάφοι κλειστοί που έχουν κλειστές ταφές, με συγκεκριμένα νομίσματα τα οποία από άλλες πηγές, δηλαδή με τη μελέτη των θησαυρών, αποδεικνύουν ότι έχουν μια συγκεκριμένη και τοπική και χρονολογική κυκλοφορία. Επομένως σε αυτή την περίπτωση, δεν ισχύει ο φόβος που μπορεί να έχει κανείς, ότι θα πέσει έξω κατά δεν ξέρω πόσα χρόνια. Από την άλλη μεριά, έχετε απόλυτο δίκιο — και το ξέρουμε όλοι — να πιστεύετε ότι υπάρχουν ακόμα και στους θησαυρούς, αλλά μεταγενέστερους, πολύ παλιότερα νομίσματα, που επειδή μοιάζουν ακριβώς τα πέταλα τους με το κυκλοφορούν στις επόμενες γενεές, χρησιμοποιούνται ακόμα. Παράδειγμα, τα κέρματα που χρησιμοποιούν πολλές φορές στα τηλέφωνα, τα οποία μπορεί να είναι παμπάλαια νομίσματα τα οποία να έχουν βγει από την κυκλοφορία, αλλά πάνε απλώς να ξεγελάσουν τον μετρητή.

S. ROTROFF: I have a comment, not on terminology but on the order in which things are presented and I have been worrying about this very much in presenting a large number of objects from the Agora excavation. I am sure many of you have the same problems in your publications. I have been using Mr. Morel's book on "Les Formes" as I am sure you have all done and I have found his system of classification extremely useful because it is totally formal. I think that in my book I will adopt an order that reflects the use which the objects were put, as far as I can. But it has occurred to me that it would be extremely useful for these to be a project to organize the shapes that we have in Greece and in the Eastern Mediterranean and to present them in the same way that Mr. Morel has organized the Italian material.

J.-Y. EMPEREUR: Je voudrais revenir sur le problème que pose l'Agora. Parce que l'Agora est une fouille extraordinaire et ses publications aussi. Et je crois que comme l'a dit Monsieur Touratsoglou, l'Agora c'est la "Bible", c'est la bouée de sauvetage, tout le monde en Grèce essaye de se servir de l'Agora pour justifier ses propres chronologies. Hors, il y a, comme on dit en anglais, une discrepence parfois pour la chronologie de l'Agora et les chronologies provinciales. Il y a des formes qui sont apparues beaucoup plus tard en province qu'à Athènes, et il y a des formes qu'on ne trouve pas à Athènes, qu'on trouve seulement en province et on essaye quand même de se raccrocher à l'Agora. Je crois que, par exemple, dans la communication de Leucade, il ne faut pas chercher dans l'Agora il faut chercher à Leucade et c'est l'Agora qui ira chercher ensuite à Leucade. Ça c'est quelque chose de très important. Je crois que si on entreprenne une Banque des données comme le propose Monsieur Touratsoglou, la première qui serait à faire c'est celle des contextes. Nous avons des dizaines voire des centaines de contextes en Grèce. Nous avons des contextes clos parfois très précis, des contextes de destruction ou de fondation, inconnus ou inédits, tels celui qu'a évoqué Monsieur Furtwängler qui n'apparaît pas dans mon petit tableau. J'aimerais bien l'ajouter maintenant, savoir ce qu'il y avait comme amphores rhodiennes à Démétrias. Il y a comme ça des contextes que chacun connaît qu'il faudrait rassembler et il serait très important de savoir les formes qui sont dans ces contextes. Et à partir de cette base essayer de faire des petits groupes avec les

formes qu'ils contiennent. Je crois que ce serait quelque chose de très important, même à faire entre nous sans le publier, mais qui puisse servir à chacun.

ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ: Μιλώντας για τους μεγαρικούς σκύφους, προέκυψε το θέμα των μητρών και νομίζω ότι το θέμα πια μετατίθεται στο πρόβλημα να χρονολογήσουμε μήτρες και να δούμε το εμπόριο των μητρών. Η κατηγορία αυτή δεν θα ορίζεται πλέον γεωγραφικά, αλλά με τη διακίνηση των μητρών. Οι μήτρες που κατασκευάζουν και δίνουν το χαρακτήρα, στην κατηγορία ίσως κάνουμε ένα μικρό λάθος, λέγοντας ανάγλυφα αγγεία της περιοχής Α ή της Β. Μήπως οι μήτρες και η κίνησή τους γεωγραφικά καθορίζουν την κατηγορία; Μήπως προς τα εκεί πρέπει να δούμε το πρόβλημα και βέβαια πρέπει να καθορίσουμε τη σχέση τους. Οι μήτρες έχουν μια ορισμένη ζωή — δεν είμαι μάστορας, αλλά ίσως περί τα είκοσι χρόνια; Επομένως τι χρονολογούμε από τα ανάγλυφα αγγεία;

Κ. ΤΣΑΚΟΣ: Είναι ένα μεγάλο πρόβλημα και δεν το έθιξα χτες καθόλου. Πρώτον αν θα πρέπει να μιλάμε για μήτρες ή σφραγίδες. Εγώ έχω καταλήξει εκεί ακριβώς: έπρεπε να έχω κάνει τη διάκριση όταν έλεγα για εργαστήρι τάδε και εργαστήρι τάδε. Υπάρχουν για μένα και εργαστήρια, δηλαδή βασικά κέντρα, απ' όπου βγαίνουν συγκεκριμένα είδη αγγείων, αλλά υπάρχουν κύκλοι, όπου τα μοτίβα, τα θέματα τα ίδια τα διακοσμητικά, οι σφραγίδες καλύτερα, χρησιμοποιούνται με ποικίλους τρόπους και αυτά μας δίνουν έναν ευρύτερο κύκλο. Αλλά έχω καταλήξει στο ότι υπάρχει περιοχή δράσης του ενός τύπου, του ενός εργαστηρίου. Περιοχή δράσης. Δηλαδή οι Φερές π.χ. είναι εντελώς διαφορετικό πράγμα απ' ότι είναι το κεντρικό Αιγαίο. Δεν ξέρω πώς θα βρούμε τις σχέσεις. Η Πέλλα είναι ένα εντελώς διαφορετικό κέντρο...

Λοιπόν, νομίζω ότι κάπου θα καταλήξουμε στα κέντρα δράσης..., στις περιοχές δράσης του συγκεκριμένου εργαστηρίου.

ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ: Βοηθάτε προς μια άλλη κατεύθυνση. Μην ξεχνάμε επίσης ότι αντιγράφονται μήτρες, ξαναγίνονται μήτρες από υπάρχοντα ανάγλυφα. Οπότε έχουμε ένα ακόμα πιο σύνθετο χρονολογικό. Δεν μπορούμε να χρονολογήσουμε τα ανάγλυφα αγγεία τόσο εύκολα.

Α. ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ: Προεκτείνοντας κάπως αυτή τη συζήτηση με τις μήτρες, θα πρότεινα ότι το πρώτο που θα πρέπει να γίνει είναι μια τράπεζα μητρών από όλο το γνωστό ελληνιστικό κόσμο, που θα βοηθούσε πάρα πολύ, γιατί οι μήτρες τελικά είναι πάρα πολύ λίγες, σε σχέση με τα ίδια τα κομμάτια των ανάγλυφων σκύφων.

ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ: Ευχαριστώ. Η κα Μαραγκού λέει νομίζω την ακριβή λέξη, «ένα corpus».

Α. ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ: Με αφορμή αυτό, θα ήθελα να αναφερθώ και σε κάτι άλλο: Η αγωνία μου στη σύνταξη αυτής της μικρής ανακοίνωσης ήταν η χρήση των όρων. Προσπάθησα κι απέφυγα επιμελώς να χρησιμοποιήσω ξένους όρους, όχι από λόγους σωβινιστικούς, αλλά γιατί πιστεύω ότι κάθε γλώσσα θα πρέπει να έχει τους δικούς της όρους, για να εκφράζει αυτά που θέλει. Θα πρότεινα επίσης, σε μια ίσως από τις επόμενες συναντήσεις, να συζητηθεί το θέμα της ορολογίας και να τεθούν συγκεκριμένοι όροι για κάθε γλώσσα: να προταθούν μάλλον και να υιοθετούν γενικότερα. Φέρνω ως παράδειγμα τους σκύφους του λεγόμενου τύπου «long-petal», ή «á godrons», δεν ξέρω πώς θα τους λέγαμε στα ελληνικά. Εγώ το απέδωσα: «σκύφος με μακριά πέταλα». Αυτό συμβαίνει για μια σειρά ακόμα από θέματα, που έχουν ποικίλες ονομασίες στις διάφορες γλώσσες. Ευχαριστώ.

ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ: Έχουμε πρότυπα, έχουμε λ.χ. προηγούμενες εργασίες. Εγώ, να αναφέρω μια δουλειά, λίγο έξω από τα συνηθισμένα. Το Κέντρο στη Λυών των υφασμάτων έχει εκδόσει κι εκδίδει συνέχεια ένα λεξικό τεσσάρων ή πέντε γλωσσών για όρους υφαντικής. Μια καταπληκτική βοήθεια για όποιον ασχολείται με τα υφάσματα. Θα μπορούσαμε να κάνουμε και μεις κάτι ανάλογο, ώστε να μπορούμε να συνεννοηθούμε.

Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ: Με συγχωρείτε που επανέρχομαι, αλλά για να διευκολύνω ίσως την κατάσταση

και να δώσω διέξοδο στην αγωνία σας, ώστε να βρεθεί μια κάποια λύση... Αν κατανόησα ακριβώς η επόμενη συνάντηση θα αποσκοπούσε στο εξής: στη διερεύνηση των γεωγραφικών εκείνων χώρων, από τους οποίους θα μπορούσαν να προέλθουν νέα ακριβώς χρονολογημένα σύνολα. Αυτό είναι το ένα. Το δεύτερο θα ήταν ίσως η διερεύνηση της χρονολογικής εξέλιξης των σχημάτων με βάση πάλι ακριβώς χρονολογημένα ευρήματα. Τρίτο, η εξέταση της δυνατότητας να σταθεροποιηθεί μια κοινή — κοινά αποδεκτή — ορολογία για τα σχήματα, τις κατηγορίες κτλ. Παράλληλα, ωστόσο, με τις εργασίες της συνάντησης θα μπορούσε, κατά τη γνώμη μου, να πραγματοποιηθεί μια μικρή συνάντηση, όπου θα ανακοινωθούν νέα ευρήματα ελληνοιστικών χρόνων, ούτως ώστε οι σύνεδροι να πληροφορηθούν, είτε με τη βοήθεια posters είτε με φωτογραφίες και διαφάνειες, τα αποτελέσματα πρόσφατων ανασκαφικών ερευνών.

A. ENKLAAR: I would like to make a small remark, as many of us have referred to Alexandria. Speaking about Alexandria we must always be careful. We know very little about ancient Alexandria, practically nothing is left of the splendour of the city. What remains are examples of the minor arts (and they are very minor, very low level indeed!). Somebody has already pointed to the need to find and study as many closed complexes of finds as possible. In the near future the contents of many Alexandrian tombs, excavated long ago by Adriani, will be reconstructed and re-examined by a group of archaeologists, consisting of Jean-Yves Empereur, Francine Blondé, Dominique Kassab and myself. We hope that we will have the opportunity to present the results of this study of closed finds at the occasion of the next congress organized by you. Insha' Allah (Arabic: "God willing").

ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ: Η κριτική επιβάλλεται. Δεν είναι ούτε ευχάριστη ούτε δυσάρεστη. Αυτό είναι θέμα των άλλων. Προχτές μου λέει η κα Rotroff: «Πιστεύεις στη χρονολόγηση της Ολύνθου;» Λέω: Τι να πω; Εκεί θέλει ξανά να σκάψουμε, να κάνουμε τομές. Αυτό μου το θύμισε και ο κ. Enklaar. Νομίζω ότι ξαναγυρίζουμε στους ίδιους κύκλους. Δουλεύουμε με ορισμένα σταθερά, την Αλεξάνδρεια, την Όλυνθο, αλλά κάθε ανασκαφή και κάθε δημοσίευση κουβαλάει και χαρακτηριστικά της εποχής της και είναι αλήθεια ότι αυτές οι πολύτιμες δουλειές χρειάζονται ίσως ακόμα ένα ξεκαθάρισμα με τα νέα δεδομένα. Ας μην κάνουμε κριτική στους παλιότερους. Έχουμε καινούργια στοιχεία κι επομένως μπορούμε να τα ξαναδούμε αυτά τα πράγματα. Είναι μια δουλειά που θα ήταν επιβεβλημένη θα έλεγα, τώρα που έχει ανοίξει ένα τόσο μεγάλο υλικό και μια τόσο μεγάλη συζήτηση. Υπάρχει η συζήτηση για τα ελληνοιστικά χρόνια τις τελευταίες δεκαετίες πάρα πολύ έντονη, κι αυτό θα οδηγούσε σε αποτελέσματα των εσκαμμένων και των δημοσιευμένων. Αυτό θα έπρεπε να μπει μέσα στα προγράμματα Ινστιτούτων, Πανεπιστημίων, Σχολών. Είναι νομίζω μια δουλειά που πρέπει οπωσδήποτε να κάνει κανείς.

S. ROTROFF: As Mrs. Drougou just said I mentioned this question of Olynthus to her. I have been worrying of course of the early part of the chronology. As you saw I was talking about early hellenistic pottery and it does very much hinge on how we look at Olynthus. Is there significant material there that dates after 348?

D. HELLMAYER: Es ist das allgemeine Thema hier: "Die Chronologie der hellenistischen Keramik" gewesen. Ich habe immer wieder beobachten können, daß die Chronologie sehr genau auf bestimmte Jahre, Jahrfünfte, Jahrzehnte hin zielte. Einmal hat Kiki Lebesi gefragt, was das denn eigentlich bedeutet. Wir sind heute in einer wissenschaftlichen Phase, die man in Deutschland gerne "Neopositivismus" nennt; eine Phase, die dahinführt, daß wir immer genauer einzelne Punkte — sprechen wir von Hadra Vasen oder von rhodischen Amphoren — datieren können; und wir sagen: 200 v. Chr. Aber was bedeutet das eigentlich: Viele Daten der hellenistischen Keramikchronologie sind relativ, also eigentlich nicht authentisch. Es ist ausserordentlich nützlich, wenn wir sehen können, daß in Knidos um 200 v. Chr. etwas benutzt worden ist oder dann untergegangen ist, was gleichzeitig auch in Rhodos benutzt wurde und untergegangen ist; aber die allgemeinere Frage zielt doch darauf, ob wir vielleicht in einer nach-neopositivistischen Phase wieder einmal zu einer generellen Vorstellung vom Hellenismus zurückkehren können. Einer generellen Vorstellung, die wir nur — wie ich glaube — im Gebiet der Geschichte, also der Historie, finden können. Und

diese Historie stand natürlich immer hinter Ihren Fragestellungen. In Makedonien: Philipp V., die Römer kommen; was bedeutet das im einzelnen? Hier — habe ich geglaubt — sind manche Fragen liegegeblichen, und ich denke, da so viele junge Leute auf diesem «συνέδριον» waren, προπαντός οι Έλληνες, οι νέοι, που θα δουλέψουν λίγο με όλο αυτό το υλικό, πως θα θεωρούν πάντα ότι σκοπός της ακρίβειας στη χρονολόγηση της κεραμεικής είναι η συμβολή σε μια πολύ γενικότερη ιστορία του αρχαίου κόσμου.

F. BLONDÉ: Vous avez évidemment tout à fait raison quand vous posez qu'il y a lieu d'étudier la céramique dans une perspective plus large. N'empêche qu'il s'agit ici d'un colloque de céramologie qui a le grand avantage de réunir des spécialistes pour une confrontation sur le travail de base, indispensable comme étape préliminaire à toute conclusion historique. C'est de la minutie et la rigueur de l'analyse des détails de la céramique et de ses contextes, travail long et pas nécessairement spectaculaire, que dépendent la qualité et la valeur de l'apport des céramologues à l'histoire.

Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ: Θα ήθελα για ακόμα μια φορά να επισημάνω ότι κάπου η συζήτηση καταντά σε περιπτώσιολογίες και ίσως η σύναξή μας εδώ δεν είναι για να βρούμε την Α ή τη Β παραπομπή που μας λείπει. Αυτό, μπορεί να γίνει με χιλιάδες άλλους τρόπους. Πάλι θα επανέλθω σε αυτά που είχα πει προηγουμένως και τα οποία κανείς δεν ξανασυζήτησε ή τουλάχιστον κανείς δεν τα δέχθηκε ή δεν τα απέρριψε. Ήθελα να πω: Μας λείπουν νομίζω οι θεωρίες. Μας λείπουν τα ίδια τα πράγματα. Αν π.χ. η κα Αρχοντίδου δεν μπορεί να χρονολογήσει — και πολύ σωστά — μια κατηγορία αγγείων τα οποία βρίσκει στη δική της ανασκαφή, σε ένα συγκεκριμένο μέρος, μπορεί να παραπέμψει κατά τη γνώμη της, όπως αυτή νομίζει, στη χειρότερη ή την καλύτερη περίπτωση. Το υλικό όμως εμφανίζεται αυτούσιο, όμως σε ένα για πρώτη φορά γνωστό περιβάλλον και επειδή η συνάθροισή μας αφορά χρονολογημένα σύνολα — και σε αυτό επιμένω ότι πρέπει να κρατηθεί — ανήκει αυτό το πρωτόφαντο υλικό σε ένα χρονολογημένο σύνολο. Αν οι περιπτώσεις πληθύνουν, δηλαδή παραδέχομαι ότι σε αυτή τη συνάντηση, για λόγους έξω από εμάς, δεν εμφανίστηκαν μελετητές και συζητητές που περιμέναμε, το αποτέλεσμα παραμένει ότι μας λείπουν οι περιπτώσεις. Για να κλείσει η εικόνα που έχουμε, μας λείπουν περισσότερα κομμάτια απ' αυτού του συνόλου που λέγεται «Ελληνισμός».

Λοιπόν, όσο περισσότερο φροντίσουμε να μαζέψουμε αυτά τα κομμάτια, τόσο περισσότερο η εικόνα αποκαθίσταται. Δεν είναι θέμα αν το τάδε σχήμα υπάρχει εκεί ή δεν υπάρχει. Θυμάμαι καλά όταν με την κα Δρούγου προσπαθούσαμε να βρούμε ένα ένα οστρακάκι από αυτές τις τομές τότε χρονολογείται, κάπου σηκώσαμε τα χέρια και είπαμε ότι δεν βρίσκουμε παράλληλα. Δεν σημαίνει ότι δεν δεχόμαστε τον προβληματισμό, αλλά δεχόμαστε το γεγονός ότι τα υπόλοιπα στοιχεία που έχουμε μας δίνουν το επιθυμητό. Αύριο, θα έρθει κάποιος, που θα συμπληρώσει, θα ταυτίσει, θα δώσει μια ταυτότητα σε αυτά που λείπουν σε μας κι έτσι, σιγά-σιγά, θα ολοκληρωθεί το ζητούμενο.

ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ: Νομίζω ότι τελειώνοντας μπορώ να συνοψίσω. Συζητήσαμε αρκετά θέματα κατά τη διάρκεια αυτών των ημερών και σήμερα, ενώ άλλα δεν στάθηκε δυνατό να τα προσεγγίσουμε. Κύριο χαρακτηριστικό είναι το μεγάλο υλικό από ευρύτατη γεωγραφική περιοχή, σχεδόν ολόκληρη μεσογειακή λεκάνη. Ένα μεγάλο θέμα που διαγράφηκε καθαρά ήταν το μεθοδολογικό. Άξονας της συζήτησής μας υπήρξε το χρονολογικό πρόβλημα της ελληνιστικής κεραμεικής. Γι' αυτό φάνηκε ότι χρειάζεται εξωτερικά στοιχεία (ανασκαφή, στρωματογραφία, νομίσματα κτλ.). Δεν αποτελεί στόχο η χρονολόγηση, ωστόσο δικαιούμαστε να την κρατήσουμε ως γενικό πλαίσιο για την επόμενη Συνάντηση και να την ευρύνουμε με την εξέταση του θέματος των κέντρων, της παραδόσεως και των νεωτερισμών τους, έτσι όπως διαγράφηκε ως αίτημα εδώ στη Ρόδο.

Είχαμε μιλήσει με την κα Λαμπέση για κέντρα παραγωγής κεραμεικής ακριβώς με αυτόν τον προσδιορισμό, η παράδοσή τους και οι νεωτερισμοί. Βέβαια, πάντοτε αυτά τα πράγματα θα έλκουν και το χρονολογικό πρόβλημα μαζί τους.

Έχω την εξουσιοδότηση από τον διευθυντή του Τομέα Αρχαιολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου να προτείνω τη Θεσσαλονίκη ως τόπο της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης για την ελληνιστική κεραμική. Το Πανεπιστήμιο θα οργανώσει τη Συνάντηση.

Θέλω να ευχαριστήσω — και νομίζω ότι εκφράζω όλους μας — όλους τους συναδέλφους και τους εργαζόμενους στην Εφορεία Αρχαιοτήτων στη Ρόδο. Επιτέλεσαν πολύ μεγάλο έργο με την οργάνωση της Συνάντησης. Οφείλω να ευχαριστήσω ακόμη τους φοιτητές του Πανεπιστημίου των Ιωαννίνων που βοήθησαν στις προβολές. Ευχαριστώ όλους τους τεχνικούς και το προσωπικό του θαυμαστού αυτού κτιρίου που μας βοήθησαν. Να μου επιτρέψετε να παρεκκλίνω και να αναφέρω τη μεγάλη προσφορά της κας Η. Ζερβουδάκη και της κας Α. Μαραγκού. Θέλω επίσης να ευχαριστήσω όλα τα παιδιά, τους φοιτητές μας, που ζωντάνεψαν την αίθουσα με την παρουσία τους. Τέλος, ευχαριστώ τους ξένους συναδέλφους που συνέβαλαν στη συζήτηση αυτή και μας πλούτισαν με τις απόψεις τους.

Καλό ταξίδι και καλή συνάντηση στη Θεσσαλονίκη.